
Методологія та соціологія науки

С. О. Жабін

Еволюція концепцій та технологічної бази інформаційного суспільства

У статті викладено ряд концепцій інформаційного суспільства та їх критику, показано розвиток інформаційно-комунікаційних технологій як основи інформаційного суспільства, розкривається поняття інформаційних економіки та війни як реалій сучасності.

Інформаційне суспільство — це одне з понять, що використовуються в соціологічній теорії для визначення суспільних систем «сучасного типу», яке акцентує увагу на кардинальних змінах в сфері виробництва, поширення та споживання інформації, що мали місце в індустріально розвинених країнах другої половини ХХ ст., а також обумовлених цим соціальних, економічних та культурних наслідках [1, т. 11, с. 490].

Таким чином, до загальних ознак інформаційного суспільства належать наступні: збільшення ролі інформації, знань та інформаційних технологій в житті суспільства; зростання кількості людей-працівників в сфері виробництва інформаційних послуг; зростання інформатизації суспільства з використанням телефонії, радіо, телебачення, мережі Інтернет, а також традиційних та електронних ЗМІ; створення глобального інформаційного простору, що забезпечує ефективну інформаційну взаємодію людей в їх доступі до світових інформаційних ресурсів та розмиває національні кордони держав.

Загальновідомо, що термін «інформаційне суспільство» був винайдений

професором Токійського технологічного інституту Ю. Хаяши в 1969 р., коли уряду Японії були представлені звіти «Японське інформаційне суспільство: теми і підходи» та «Конттури політики сприяння інформатизації японського суспільства», та 1971 р. — «План інформаційного суспільства», тобто концепція його розбудови в Японії [2]. У Радянському Союзі у середині 1970-х рр. О.В. Соколовим був запропонований термін «соціальна інформатика» для визначення нової наукової дисципліни, що «вивчала за допомогою інформаційного підходу суспільну свідомість, соціальну комунікацію та управління суспільством». За думкою О.В. Соколова, саме інформаційний підхід є для соціальної інформатики основним науковим методом [3].

Термін «інформаційне суспільство» вживають поряд з поняттями «постіндустріальне суспільство», «суспільство мереж», «цифрове суспільство» та «суспільство знань», які розглядаються як синоніми. Також широко використовується вислів «суспільство споживання». Термін «постіндустріалізм» був введений в науковий обіг на початку ХХ ст. вченим А. Кумарас-

вам, котрий спеціалізувався на доіндустріальному розвитку азіатських країн. У сучасному розумінні термін «постіндустріальне суспільство» був використаний в 1959 р. під час виступу професора Гарвардського університету Д. Белла на міжнародному соціологічному семінарі в Зальцбургу (Австрія). Широке визнання концепція постіндустріального суспільства отримала в 1973 р. після опублікування його праці «The Coming of Post-Industrial Society. A venture in social forecasting» («Прихід постіндустріального суспільства. Приклад соціального прогнозування»).

Постіндустріальне суспільство — це суспільство, в економіці якого в результаті науково-технічної революції (НТР) і суттєвого зростання доходів населення пріоритет перейшов з виробництва товарів до виробництва послуг. Виробничими ресурсами стають інформація і знання, а наукові розробки (перш за все «високі» технології) перетворюються на головну рушійну силу економіки. Найбільш цінними якостями людини стають професіоналізм, освіченість та креативність. Нині визначення Д. Белла вважається класичним [4].

Термін «суспільство знань» є найбільш сучасним. Справа в тому, що інформаційно-комунікаційні технології не охоплюють усю наукоємну галузь. Поряд з ними пріоритетними для розвитку людства вважаються біотехнології та нанотехнології. Тому цілком логічною вбачається прийнята на 32-й Генеральній конференції ЮНЕСКО (Париж, 2003 р.) рекомендація використовувати термін «суспільство знань», а не «інформаційне суспільство» [5].

Суспільство споживання (англ. *consumer society*) — це політична метафора, що визначає сукупність суспіль-

них відносин, організованих на основі принципу індивідуального споживання. Суспільство споживання характеризується масовим споживанням матеріальних благ і формуванням відповідної системи цінностей та установок. Зростання кількості людей, що поділяють такі цінності, є однією з ознак сучасного людства. Вперше (у 1920-х рр.) термін «суспільство споживання» був введений німецьким соціальним психологом, філософом та психоаналітиком Е. Фроммом. Нині даний термін часто використовують з метою культурологічної характеристики сучасного суспільства та його окремих аспектів. Прикладом такої критики можна назвати працю «La société de consommation: ses mythes et ses structures» («Суспільство споживання») 1970 р. французького соціолога, культуролога, філософа-постмодерніста Ж. Бодрійяра, де розглядається споживання як ланцюгова психологічна несвідома реакція. Споживання речей більше не пов'язане з їх суттю, мова йде скоріше про відчуження знаків предметів, що існують лише у взаємному зв'язку. Надлишок предметів споживання вказує на «уявний» достаток, що протиставляється Ж. Бодрійяром «справжньому» достатку, який існував, на його думку, при збірному способі господарювання. Бодрійяр вважає, що суспільство споживання — це суспільство самообману, де неможливі справжні почуття, культура і де навіть достаток є наслідком ретельно замаскованого дефіциту, який має сенс структурного закону виживання сучасного світу. У цьому його ідеї перегукуються з теорією дефіцитної економіки. Ж. Бодрійяр розглядає споживання у відриві від природної природи, вважаючи його наслідком зведеної у культ соціальної диференціації, спрямованої

на виправдання при будь-яких умовах необхідності економічного зростання. Ж. Бодрійяр вважає, що в маніпулюванні споживанням міститься пояснення парадоксів сучасної цивілізації, для якої однаково необхідні бідність, війни та естетична медицина, які переслідують однакову мету — створення йдуть в нескінченність цілей для нарощування виробництва [6]. У тексті даної статті ми будемо вживати термін «інформаційне суспільство» як найбільш уживаний і офіційно визнаний в Україні [7].

У західних країнах термін «інформаційне суспільство» почали широко використовувати з 1992 р., наприклад, поняття «національна глобальна інформаційна інфраструктура» було введено в США після відомої конференції Національного наукового фонду і доповіді Б. Клінтона і А. Гора.

Говорячи про технологічну базу інформаційного суспільства, слід зазначити, що стрімкий розвиток та розповсюдження нових інформаційних та телекомунікаційних технологій набирають сьогодні характеру глобальної інформаційної революції, котра все більше впливає на політику, економіку, управління, фінанси, культуру та інші сфери життєдіяльності суспільства в рамках національних кордонів та світу в цілому. Як підкреслюється в Окінавській хартії глобального інформаційного суспільства, прийнятій лідерами «Великої вісімки» 22 липня 2000 р., «інформаційно-телекомунікаційні технології (ІТК) є одним з найбільш важливих факторів, що впливають на формування суспільства XXI ст.» [8]. Закон України «Про Основні засади розвитку інформаційного суспільства в Україні на 2007 — 2015 роки» називає ІКТ «фундаментом розвитку інформаційного суспільства в Україні» [9].

Під ІКТ розуміються будь-які способи та засоби обміну інформацією, знаннями, фактами та правилами. У переліку ІКТ перше місце займають телекомунікаційні та телефонні мережі, а не комп'ютерні мережі, як здавалося б. Пояснюється це тим, що концепції постіндустріального (інформаційного) суспільства почали з'являтися в середині другої половини XX ст., коли практично не існувало комп'ютерних мереж. На сучасному етапі за даними BIGMIR на кінець 2010 р. Україна увійшла до першої десятки країн Європи за кількістю Інтернет-користувачів, але доступ до всесвітньої павутини мають близько 40% всього її населення [10]. Проте даний показник — навіть не половина від його загальної чисельності, а кількість українських телеглядачів, поза сумнівом, складає абсолютну більшість, широко поширюється цифрове телебачення, яке надається в пакеті з доступом до Інтернету [11].

Необхідно зазначити, що на базі комп'ютерних мереж виникли соціальні мережі — інтерактивні веб-сайти з великою кількістю користувачів, які самі наповнюють його контент. Сайт являє собою автоматизоване соціальне середовище, що дозволяє спілкуватися групі користувачів, об'єднаних за категоріями інтересів. Кожен користувач створює аккаунт з інформацією про себе та заводить знайомства за результатами інформаційного пошуку. Соціальні мережі виникли в 1995 р., першою мережею був американський портал «Classmates.com» («Однокласники»). Успішний проект стимулював появу десятка аналогічних сервісів і їх розвиток. Бум соціальних мереж прийшовся на 2003—2004 рр., коли були запущені LinkedIn, MySpace і Facebook.

Соціальні мережі розділяються на:

1. Системи миттєвого обміну повідомленнями (IM — Instant messaging), які дозволяють спілкуватися у реальному часі в захищеному режимі. До найбільш популярних можна віднести Skype, ICQ, Yahoo! Messenger, MSN Messenger, AOL Instant Messenger, Miranda IM. Мережі IBM Lotus Sametime, Microsoft Messenger та Jabber мають бізнес-орієнтацію.

2. Інтернет-чати (IRC — Internet Relay Chat) дозволяють одночасно декільком користувачам спілкуватися в режимі реального часу.

3. Веб-блоги (web blogs) — персональні онлайн-журнали окремих користувачів. Прикладом є Живий Журнал (Live Journal).

4. Вікі-довідники (wiki) — веб-сайти, зміст яких може наповнюватися і редагуватися усіма користувачами сайту при контролі групи реєстрованих користувачів. Найбільш відомий приклад — Вікіпедія (Wikipedia), яка за кількістю інформації давно перевищила друковані світові енциклопедії.

Соціальні мережі задовольняють людську потребу в самореалізації та самовираженні, яка є найвищою потребою людини згідно піраміди Маслоу. Причому кожен користувач не тільки має можливість спілкуватися і творити, він здатний поширювати власну інформацію серед усіх користувачів соціальної мережі, які можуть нараховувати мільйони людей.

Україна отримала у спадок від СРСР матеріально-технологічну базу, яка на даний момент ще дозволяє відносити її до категорії країн, що розвиваються, тобто вона має у своєму розпорядженні необхідні ІКТ, проте через незадовільну внутрішню економічну і наукову політику її показники наближаються до країн третього світу, а науковий капітал тане. У світі ж інтелектуальна еліта

і аналітики обговорюють перспективи формування глобального інформаційного суспільства, третина населення планети ніколи не користувалася простим телефоном. Більш того, безпрецедентне прискорення інформаційно-технологічних процесів не тільки закріплює існуючий розрив між країнами так званого «золотого мільярду» та іншим світом, але й з кожним днем значно збільшує його [15, с. 75].

Намагаючись розробити концепції інформаційного суспільства, вчені та філософи формулюють різні періодизації розвитку людського суспільства. Наприклад, Д. Белл розділяє весь суспільний розвиток на три етапи: аграрний (сільське господарство, церква та армія), індустріальний (промисловість, корпорація та фірма), постіндустріальний (теоретичне знання, університет) в контексті трьох технологічних революцій відповідно: паровий двигун, електроенергія та комп'ютери [4]. Знання та інформацію Д. Белл вважає не тільки засобами трансформації постіндустріального суспільства, а також його стратегічним ресурсом. У цьому контексті він формулює проблему інформаційної теорії вартості та стверджує, що коли знання в своїй систематичній формі втягується в практичну переробку ресурсів (у вигляді винаходу або організаційного удосконалення), саме знання, а не труд виступають джерелом вартості. Д. Белл проголосив новий підхід до економіки, в якому «ключовими змінними» постіндустріального суспільства є знання та інформація, подібно тому як в індустріальному суспільстві ними вважались труд та капітал. Саме зміни в розумінні природи інновацій зроблять вирішальним теоретичне знання, вважає Д. Белл [4, с. 20].

Американський соціолог та футуролог Е. Тоффлер пропонує власну

схему історичного процесу («Схему хвиль»). У своїх працях він виділяє наступні три хвилі: перша — аграрна (до XVIII ст.), друга — індустріальна (до 50-х рр. XX ст.) і третя — суперіндустріальна («super-industrial society»). Е. Тоффлер вважає науково-технічний прогрес «двигуном» історії, наприклад, відмінність енергетичних технологій другої і третьої хвилі полягає в переході від викопного палива (вугілля, нафта, газ та ін.) до альтернативних відновлювальних джерел енергії (сонце, вітер, вода та ін.), не кажучи вже про використання «смарт-технологій» на базі мереж комп'ютерів [12, 13].

Інші відомі концепції інформаційного суспільства належать М. Маклюєну, Т. Стоуньєру, І. Масуді, П. Дракеру та М. Кастельсу. Канадський вчений М. Маклюєн розглядає інформаційні технології як головний фактор, що впливає на формування соціально-економічної основи нового суспільства, називає телекомунікаційні та комп'ютерні мережі нервовою системою «глобального охоплення» («глобального села»), підкреслює зростаючу роль мас-медіа, що набувають реальної влади в суспільстві [14, 15, с. 32].

Відомий англійський вчений Т. Стоуньєр стверджував, що інформацію, як і капітал, можна накопичувати та зберігати для майбутнього використання. У постіндустріальному суспільстві національні інформаційні ресурси перетворюються, як він вважає, на найбільше потенційне джерело багатства. У зв'язку з цим слід якнайшвидше розвивати в першу чергу нову галузь економіки — інформаційну. Промисловість в новому суспільстві із загальними показниками зайнятості і своєї частки в національному продукті поступиться місцем сфері послуг, яка буде являти собою переважно збір, об-

робку та різні види надання необхідної інформації [16].

Японський вчений-філософ І. Масуда теж називав фундаментом нового суспільства комп'ютерні технології, що значно підсилять розумову працю людини, потенційним ринком стане «границя пізнаного», в економіці домінуватиме інтелектуальне виробництво на базі телекомунікаційних технологій. У своїх працях І. Масуда, досліджуючи трансформацію людських цінностей, стверджує, що глобальне інформаційне суспільство буде безконфліктним та безкласовим, а основною цінністю стане час [17].

Рубіж 1980/90-х рр. можна позначити як початок нового етапу розвитку ідей глобального інформаційного суспільства. Перш за все цей період пов'язаний з результатами досліджень П. Дракера і М. Кастельса. Ядром концепції П. Дракера є ідея подолання традиційного капіталізму. Основними ознаками того, що відбувається зрушення, вважаються перехід від індустріального господарства до економічної системи, заснованої на знаннях та інформації, подолання капіталістичної приватної власності, формування нової системи цінностей сучасної людини і трансформація національної держави під впливом процесів глобалізації економіки та соціуму [18]. М. Кастельс в якості відправної точки своїх роздумів використовує глобальну економіку і міжнародні фінансові ринки як основні ознаки формування нового світопорядку. Його фундаментальне дослідження «Інформаційна епоха: економіка, суспільство і культура» присвячено розгорнутому аналізу сучасних тенденцій, що приводять до формування основ суспільства, яке він назвав «мережним». Виходячи з

того, що інформація за своєю природою є таким ресурсом, який легше за інших долає всілякі перешкоди і кордони, інформаційна ера розглядається ним як епоха глобалізації. При цьому мережеві структури стають одночасно і засобом, і результатом глобалізації суспільства. У своїй книзі автор неодноразово звертає увагу на той принципово важливий момент, що інформація і обмін інформацією супроводжували розвиток цивілізації протягом всієї історії людства і мали особливе значення у всіх суспільствах. У той же час зароджуване нове суспільство будується таким чином, що збір, аналіз і передача необхідної інформації стають «фундаментальними джерелами продуктивності і влади» [19].

За останні десятиліття вчені СНД теж неодноразово зверталися до теми глобального інформаційного суспільства. Серед російських та українських вчених можна назвати Г.Л. Смоляна, Д.С. Черешкіна, А.А. Чернова, А.І. Ракітова, М.М. Моїсєєва, К.В. Корсака, І.С. Мелюхіна та багато ін.

Загальною тенденцією у зв'язку з розвитком інформаційних технологій є ускладнення теорії та деталізація періодизації інформаційного суспільства або розробка певних аспектів, які вчені-філософи вважають найбільш важливими. Наприклад, доктор філософських наук К.В. Корсак в третій інформаційній хвилі виділяє постіндустріальний, інформаційний, мережний, цифровий, знанневий підетапи і стверджує, що наступною четвертою хвилею (на відміну від Е. Тоффлера) буде наносуспільство з ноотехнологіями, тобто «мудрі» технології, які зовсім не забруднюють навколишнє середовище¹. Г.Л. Смолян та Д.С. Черешкін

в своїй концепції приділяють особливу увагу інформаційній безпеці особистості, суспільства та держави, створенню ефективної системи захисту прав і соціальних інститутів [20]. А.І. Ракітов та М.М. Моїсєєв вважають, що без вільного доступу всіх людей до інформації у будь-якому місці і в будь-який час не можна говорити про створення інформаційного суспільства [21, 22].

Необхідно розрізнити поняття концепцій інформаційного суспільства як поглядів вчених у їх працях і концепції інформаційного суспільства як загальних принципів його розбудови, що містяться в законах певної держави. Зазвичай саме концепції вчених впливають на формулювання в законодавчих актах. Наприклад, основні положення докторської дисертації І.С. Мелюхіна «Інформаційне суспільство: проблеми становлення і розвитку (філософський аналіз)» доповідалися в 1997 р. на засіданнях Державної думи Федерального Зібрання РФ з проблем розвитку Інтернету та побудови інформаційного суспільства в Росії під час підготовки концепції державної інформаційної політики [23, с. 15].

Сьогодні загальноприйнято вважати, що перші кроки на шляху до розвитку інформаційного суспільства виконувалися в західній цивілізації (країни Західної Європи, США, Канада, Австралія та Японія) у другій половині ХХ ст. Проте деякі історичні факти свідчать, що у даних країнах, хоч і було запропоновано ряд концепцій та оформлений сам термін як такий, проте вони не були піонерами інформаційного суспільства.

На думку автора статті, першими державами, в яких мали місце явні тенденції до побудови інформаційного суспільства, були сталінський Радянський Союз та гітлерівський Третій

¹ Тут і надалі приватне повідомлення автору.

Рейх, оскільки ці дві авторитарні держави через складні економічні умови та протистояння сусіднім країнам були вимушені шукати нові шляхи розвитку, щоб компенсувати нестачу сировинних та промислових ресурсів. Їхні суспільства замінили «свободу» на «контроль та порядок».

Ознаками інформаційного суспільства у Радянському Союзі є наступні факти:

1. СРСР став першою державою в світі, де серед політичної еліти важливе місце почала займати технічна еліта, майже кожен в правлячих верствах проходив шлях від робітника, селянина, інженера до керівника.

2. СРСР сформував ефективну планову економіку, яка на один крок випереджала ринкові економіки західного світу, могла реалізовувати стратегічні проекти (ГОЕЛРО). Був створений такий орган, як Держплан з правами міністерства. Рисами Нового курсу («New Deal») Ф.Д. Рузвельта в 1933 р. були плановість, держконтроль і навіть «соціалізм» за звинуваченням опозиції.

3. У СРСР набули широкого використання нові методи управління, на підприємствах велась інноваційна діяльність — від простого робітника до керівника підприємства заохочувались раціоналізаторство і підвищення майстерності. Відбулася повна ліквідація безграмотності населення.

4. Стрімкий розвиток науки, розквіт наукової культури, що зумовили відкритість до всього нового. Найяскравішими результатами стали перші в історії людства космічний супутник 1957 р. і політ людини (Ю.О. Гагаріна) в космічний простір 1961 р.

5. У сферах технічної бази інформаційних технологій СРСР мав певні яскраві успіхи і новітні розробки: пер-

ший (1919 р.) електронний музичний інструмент «Терменвокс» та «Дальнобачення» Л.В. Термена 1925—1926 рр., а російський вчений В.К. Зворікін створив (1923 р.) в США «Іконоскоп». Регулярне телебачення в СРСР почалося з 10 березня 1939 р.

6. СРСР мав найпрогресивнішу ідеологію на планеті — комунізм, яку поєднував з високим рівнем державної пропаганди, що пронизувала життя кожної людини, аналогічно як сьогодні Інтернет впливає на людську свідомість. Саме тому Радянський Союз мав вищий інформаційний захист від гітлерівської пропаганди на відміну від ліберальних західних країн.

Якщо щодо СРСР можуть бути сумніви про існування «протоінформаційного» суспільства в ньому, то Німеччина 1930—1940-х рр. являє собою зовсім інший приклад. Третій Рейх став найбільш технічно розвиненою державою тогочасного світу, він був за крок від атомної зброї та космічного проекту, також це була перша країна в історії, яка за офіційним рішенням правлячих кіл (рейхсміністр народної освіти і пропаганди Й. Геббельс) на науковому рівні почала використовувати інформаційну зброю і вести інформаційні війни. У Третньому Рейху велике значення надавалося системам зв'язку, кожен танк і літак були обладнані радіоприймачами. Військова доктрина вермахту («Бліцкриг» — блискавична війна) стала основою сучасної військової теорії, а союзники на першому етапі війни мислили індустріально-окопними рамками, не були готові до блискавичного темпу. Найяскравішим прикладом успіхів на Західному фронті в 1940 р. є розгром Франції за лічені тижні, країна віддала свою столицю без бою і підписала принизливу капітуляцію, Німеччина ж зазнала мізерних

втрата. Це нагадає сучасні «неолоконіальні» війни НАТО проти Афганістану, Іраку та Лівії.

Після другої світової війни союзники взяли з руїн Рейху не тільки атомні та ракетні технології, а й інформаційні технології, які були використані проти Радянського Союзу в «холодній війні».

Більшість авторів однією з найважливіших ознак інформаційного суспільства називають економіку нового типу — «кібереконіку» або «глобальну мережеву економіку», яка виникає на основі інформаційно-комп'ютерної індустрії [14, с. 6; 22, с. 91; 24].

Інформаційна економіка — це стадія розвитку економіки та суспільства, що характеризується підвищенням значення інформації як фактора і результату виробництва, коли основну роль на всіх рівнях управління і виробництва виконують інформація та інформаційні технології. На відміну від виробництва першої та другої хвилі, інформаційний обмін не закінчується повним відчуженням інформаційних благ від початкового власника, хоча цінність для першого власника може знизитися. Виробництво кожної нової одиниці («гранули») інформації створює нову інформацію, а не тиражує «стару», тому унікальність даного виду товару не знижується зі зростанням його виробництва. Наявність інформаційного фактору стимулює підприємства діяти у рамках «людського капіталу» [1, с. 489].

Основна критика теорії інформаційного суспільства лежить в економічній сфері, вона розділяється на наступні види: марксистська (класова), кризова (перевиробництво та безробіття), віртуалістична, ресурсно-енергетична та технологічна. Найбільш радикальною є марксистська критика теорії інформаційного суспільства західних кон-

цепцій (власної «ідеології інформації» СРСР офіційно не створив), її суть полягає у повному запереченні реального існування інформаційного суспільства, причому за кількома напрямками. Марксизм як філософська концепція базується на трьох положеннях: вченні про додаткову вартість, матеріалістичному розумінні історії (історичний матеріалізм) та вченні про диктатуру пролетаріату. Звичайно, з розпадом Радянського Союзу марксизм як ідеологія був дискредитований, теорія про додаткову вартість К. Маркса піддана нищівній критиці з різними формулюваннями та політичними цілями, проте досі дана теорія залишається науковим поясненням економічної системи людства і більшість вчених так чи інакше приймають її до уваги. До того ж праці з теорії ігор Нобелівського лауреата з економіки Д. Неша обґрунтовують теорію вартості математично. Цікавим є також той факт, що при кожній економічній кризі в західному світі різко зростають об'єми продажів «Капіталу» К. Маркса.

Історичний матеріалізм розглядає суспільство як систему, обумовлену рівнем розвитку продуктивних сил. Соціальна структура суспільства є поєднанням базису і надбудови. Базис — це матеріальне виробництво, яке є поєднанням продуктивних сил (трудящих людей і засобів виробництва, якими вони користуються) і виробничих відносин (суспільних відносин, що неминуче виникають у зв'язку з виробництвом). Базис визначає процеси, що відбуваються в суспільстві. За свою роль у виробництві майже у всіх формаціях виділяються 2 «основних», антагоністичних класи — трудящі-виробники і власники засобів виробництва.

Надбудова (нім. Überbau, англ. Superstructure) — це сукупність полі-

тичних, правових, релігійних інститутів суспільства, а також моральних, естетичних, філософських поглядів у ньому. Для класового суспільства наявність класів відображається в надбудові у формі існування громадських структур, пов'язаних зі ставленням класів до засобів виробництва, які виражають інтереси цих класів. Надбудова вторинна, залежна від базису, проте має відносну самостійність і може у своєму розвитку як відповідати базису, так і випереджати його, або відставати від нього, таким чином стимулюючи або гальмуючи розвиток суспільства [25].

З точки зору марксизму (історичного матеріалізму), сучасні суспільства більшості розвинених країн належать до капіталістичної соціально-економічної формації, де має місце приватна власність на засоби виробництва та виділяються два класи — капіталісти-власники засобів виробництва та пролетаріат, який через економічний примус вимушений працювати заради заробітної плати, а надбудова цих суспільств містить філософські погляди про інформаційне суспільство. Навряд чи наявність надзвичайно багатих людей (мільярдирів та мільйонерів) та великої кількості незабезпечених та бідних людей сьогодні загальновідома, а глобальні економічні кризові процеси свідчать про розклад середнього класу на прошарки за поглядами К. Маркса.

Згідно з теорією додаткової вартості існують цикли руху товарів, виробничих сил та капіталів. Інформаційні технології є засобами виробництва, нова інформаційна індустрія є однією з ряду інших індустрій, яка підкоряється загальним законам і поки що революційно світ не змінила, принаймні досі людина експлуатує людину.

З іншого боку, якщо інформаційне суспільство є новою формацією,

відмінною від «індустріально-капіталістичної» формації внаслідок технологічної революції, новий економічний уклад в базисі повинен складатися з пари нових класів експлуататорів-експлуатованих, як це відбувалося протягом людської історії. Починаючи з V ст. н.е. феодалі та кріпосні селяни витіснили рабовласників та рабів, буржуазія і ремісники-робітники витіснили феодалів та кріпосних в ході промислової революції другої половини XVIII — XIX ст. Старі класи зникали не одразу, а залишалися в суспільстві, проте втрачали свою роль. Попередні класи експлуататорів вже не формували основну еліту суспільства, а попередні класи експлуатованих ставали реакційними, а не революційними. Ще одна тенденція при зміні формацій — це підвищення інтенсивності та рівня експлуатації, яка за Марксом досягла піку при капіталізмі.

Нині має місце зниження кількості і активності робітників, які виробляють матеріальні блага, і заміщення їх працівниками зі сфери послуг. З іншого боку, з'являються могутні люди, які володіють не стільки грошовим капіталом, а «інформаційним капіталом», тобто категорією, яка давно розглядається багатьма теоріями. Таким чином, ми сьогодні спостерігаємо становлення класу «медіа-магнатів», які за допомогою потужних інформаційних технологій здійснюють вплив (і примус) на більшість населення («інформаційну експлуатацію»), — категорію, яку дуже влучно і звично сьогодні називають «споживачами». Така тенденція знаходить своє відображення у випусках новин та мистецтві.

Найбільш ідеалістичні теорії інформаційного суспільства (наприклад, концепція І. Масуди) наголошують на безкласовості майбутнього інформа-

ційного суспільства, яке очевидно, що на сьогодні не досягнуто за даним критерієм. Інші філософи можуть обходити «класовий поділ», проте використовують власні формулювання нової стратифікації суспільства. Наприклад, за Д. Беллом «виникає нова технічна еліта». Е. Тоффлер заявляє про появу великої кількості субкультур та замінює слово «пролетарії» (proletarians) на «пізнавальники» (cognitarians, від cognition — пізнання) і вводить «просьюмерів» — «професійних споживачів» (prosumer, від professional або producer plus consumer), які виробляють речі на професійно-технологічному рівні для власного споживання або професійно споживають вироблені іншими речі. М. Маклюен досліджував «владу засобів медіа у глобальному селі».

З точки зору марксизму, періодичне виникнення економічних криз (криз надвиробництва) є неминучим супутником капіталістичної економіки. Відповідно до Маркса, причина криз — у виробництві товарів в такій кількості, що перевищує платоспроможний попит. І справа не в помилках оцінки ємності ринку і навіть не в бажанні власників капіталу отримати максимальний прибуток, а в самій природі і законі розвитку економіки, націленої на одержання прибутку [26].

Економічні кризи, які виникають внаслідок матеріального перевиробництва, що породжують банкрутства та безробіття, є важливою частиною критики теорії інформаційного суспільства. Наприклад, терепішня світова економічна криза, яка почалася в 2008 р., була спричинена загальною циклічністю економічного розвитку, «перегріванням» фондового і кредитних ринків (іпотечна криза внаслідок політики дерегуляції фінансових і страхових активів), високими цінами

на сировинні ресурси (нафта). Вона спричинила спад ВВП та спад в економіках країн Євросоюзу, не кажучи вже про наслідки в країнах третього світу, де йде радикалізація ісламістських угруповань. Основними заходами щодо стабілізації ситуації стали зниження процентної ставки кредитування та активізація дій МВФ, реструктуризація боргів держав, рекапіталізація і націоналізація банків та компаній в США та ін. Економічні прогнози щодо завершення кризи дуже різняться: 1—20 рр. за різними поглядами експертів [27]. Виникають нові «спалахи» кризи. Наприклад, США в липні 2011 р. балансували перед технічним дефолтом, тепер національний борг перебільшує ВВП США (14,3 трлн. дол.), рейтингове Standard & Poor's 4 серпня 2011 р. (вперше з 1860-х рр.) знизило кредитний рейтинг США як держави. Це знову обвалило світові фондові ринки.

Науковий термін «інформаційна економіка» містить такі важливі положення [1, с. 489]:

— інформація є вагомим фактором виробництва;

— інформаційний обмін не закінчується повним відчуженням інформаційних благ від початкового власника;

— інформація створює нову інформацію, а не тиражує «стару», тому унікальність даного виду товару не знижується зі зростанням його виробництва.

Якщо б ці положення були справедливими, то економічні кризи принаймні не набували глобальних масштабів. Проте загальновідомо, що перевиробництво та «економічні бульбашки» трапляються не тільки в сфері матеріального виробництва (починаючи з нідерландської тюльпаноманії 1634-1637 рр.), а й у сфері інформаційних технологій.

«Бульбашка доткомів» існувала у період приблизно з 1995 по 2001 рік. Кульмінація цієї економічної кризи сталася 10 березня 2000 р., коли індекс NASDAQ досяг 5132,52 пункту протягом торгів і впав до 5048,62 при закритті.

«Бульбашка» утворилася в результаті зльоту акцій Інтернет-компаній (переважно американських), а також появи великої кількості нових Інтернет-компаній та переорієнтуванні старих компаній на Інтернет-бізнес в кінці ХХ ст. Акції компаній, що пропонували використовувати Інтернет для отримання доходу, нечувано злетіли в ціні. Такі високі ціни виправдовували численні коментатори і економісти, які твердили, що настала «нова економіка», насправді ж ці нові бізнес-моделі виявилися неефективними, а витрачені в основному на рекламу великі кредити призвели до хвилі банкрутств, сильного падіння індексу NASDAQ, а також обвалу цін на серверні комп'ютери [28].

Криза доткомів вважається нині «репетицією» глобальної економічної кризи 2008 р., що спонукає до наступного висновку: інформаційна індустрія не робить суспільство безкласовим і не рятує його від економічних криз, навпаки, як нова індустрія за відсутності належного законодавства і контролю вона породжує соціальну нерівність, економічну нестабільність і кризи. Від початку нового тисячоліття інформаційну економіку почали називати «віртуальною економікою».

Античний філософ Аристотель в працях «Πολιτικά» («Політика») та «Οἰκονομικά» («Економіка») першим ввів поняття «економіки» (від др.-грец. οἶκος — дом и νόμος — правило) в IV ст. до н. е. і визначав її як науку про ведення домашнього господарства для задоволення життєвих потреб з урахуванням помірності. Хрестоматикою (від др.-грец. χρῆματιστική — збагачення)

Аристотель визначав науку про збагачення, мистецтво накопичувати гроші і майно, отримувати прибуток [29—31]. На жаль, сучасні економічні школи не виділяють хрестоматику в окрему науку, розглядаючи категорії «капітал» та «прибуток» у рамках загальної економічної теорії.

Серед причин глобальної економічної кризи 2008 р. дуже часто називають сировинну нафтово-енергетичну причину («Нафтовий пік»), тобто невідповідність зростання кількості бензинових двигунів (автомобілі, вантажівки, літаки, с.г. техніка) рівню зростання видобутку нафти, оскільки легкодоступні нафто-газові родовища в більшості випадків вже розвідані, розроблені і частково вичерпані, і зараз людство вимушено переходити до видобутку нафто-газових продуктів у складних умовах, наприклад, будувати екологічно небезпечні морські платформи. Енергетична криза настільки гостро стоїть перед людством, що символом початку ХХІ ст. скоріше є автомобіль, ніж комп'ютер та ІКТ.

Енергетична криза в свою чергу спричинює інформаційно-нафтові війни (Афганістан, Ірак та Лівія), коли розвинені країни мають на меті захопити цінні ресурси і ринки, цинічно називаючи офіційними причинами боротьбу з міжнародним тероризмом, розповсюдженням зброї масового знищення і встановлення демократії. Інформаційна війна — це особливий вид відносин між державами, при якому дії (вплив та захист) ворогуючих сторін розвертаються і ведуться в мирний та військовий час в інформаційно-технічних, інформаційно-психологічних, культурних, політичних, економічних та інших сферах діяльності. Головними засобами ведення інформаційних війн є інформаційні технології (телеко-

мунікаційні мережі, системи зв'язку, комп'ютерні мережі, психологічні методи впливу та ін.), а мета — зміна психічного стану населення [1, с. 486].

Наша держава не залишається осторонь світових тенденцій. РФ та Україна широко використовують засоби масової інформації для нанесення інформаційних ударів і однією з головних тем є газопровідна система — «газові конфлікти».

На сьогодні людство має перед собою наступні глобальні проблеми, які загрожують його сталому розвитку: глобальне зменшення енергетичних ресурсів Землі; зміна демографічної структури світу; зростаюча нерівність між людьми і країнами на Землі; поширення ВІЛ/СНІД, туберкульозу і малярії; наростання корупції; обмеженість доступу до питної води; ізоляція або «інверсна глобалізація»; глобальне потепління [32, с. 661—665].

З невирішеними глобальними проблемами пов'язана технологічна критика суспільства знань. Освіта, наука, впровадження нових технологій є метою-ідеалом в більшості концепцій, проте в реальності нові корисні технології в життєво важливих галузях не впроваджуються. Найкращим прикладом є кризовий застій в нафто-паливній сфері, коли технології альтернативних джерел енергії та біопалива давно розроблені і лежать на полицях. Реальні інновації стосуються збільшення кількості товарів, в тому числі комп'ютерної техніки та фармакології.

Відзначається сумна тенденція надмірного розвитку інформаційних технологій в сфері маніпуляції людською свідомістю («інформаційної зброї»), які особливо згубно діють на просторах СНГ, де немає цілісної системи моралі. Відомий радянський та російський вчений, доктор хімічних наук і методолог та соціолог науки, голов-

ний науковий співробітник Інституту соціально-політичних досліджень РАН С.Г. Кара-Мурза в своїй резонансній праці «Маніпуляція свідомістю», досліджуючи і розвінчуючи міфи про культуру і соціум СРСР, приходить до висновку, що суспільство майбутнього — це суспільство, в якому головним і тотальним засобом владарювання буде маніпуляція свідомістю за допомогою засобів масової інформації, спеціальних технологій семантики та риторики, створення «мозаїчного світосприйняття» [33].

До основних методів інформаційного впливу належать: приховування інформації, поширення неправдивої інформації, поширення правдивої інформації у певному порядку, велика група технологічних методик інформаційного впливу (МЕМи, створення віртуального ворогу, нагнітання страху, подвійні стандарти та ін.) та метод інформаційного сміття. Останній полягає в надзвичайному тиражуванні будь-яких даних і переповненні інформаційних каналів (як інфраструктури, так і окремої людини), заглушенні навіть найкориснішої інформації. Даний метод не потребує значної технологічної розробки і є найбільш уживаним в сучасному суспільстві, оскільки від нього складно захиститися. Людина все одно вимушена аналізувати інформаційне сміття при обмежених можливостях свідомості та фізичних сил, особливо це стосується наукової діяльності [34, с. 8].

Результати негативного інформаційного впливу на тлі низького рівня інформаційної захищеності ми спостерігаємо вже сьогодні. Широко проявляються нові психічні хвороби людини (Інтернет-залежність, оніоманія та ін.), які офіційна медицина поступово визнає. Зростають негативні суспільні явища (надмірне споживання, розквіт

масової субкультури, інформаційні злочини та ін.), що свідчить не про розбудову нових соціальних устоїв, а тільки про знищення старих.

Кризові явища спостерігаються в сфері освіти, причому офіційно вважається, що інформаційні технології кардинально підвищують її якість. Якщо майбутнє інформаційне суспільство — це суспільство знань, де освіта і професійність стають найважливішими критеріями, то не тільки Україна, а й західна цивілізація відступають назад від розбудови інформаційного суспільства, оскільки реальні якість освіти та освіченість молоді знижуються. Науковці та працівники вузів у Західній Європі та Північній Америці відзначають ці негативні процеси і закликають до радикальних реформ. Наприклад, було проведено опитування серед європейської молоді з питання: «Звичайні томати не мають генів, але генетично модифіковані томати мають. Так чи ні?». Тільки 36% європейських респондентів відповіли «Ні», інші вважали, що більшість живих істот не мають у своєму складі нуклеїнових сполук ДНК [35].

Розвиток і широке використання інформаційно-комунікаційних технологій призвело до появи ще одного виміру бідності — так званої «інформаційної бідності». Це поняття відображає зростання соціальної диференціації за новим принципом — принципом можливостей доступу до сучасних інформаційних технологій [36], тобто лише частина населення може соціально реалізуватися і є повноцінними членами суспільства.

Підсумовуючи викладений матеріал, можна дійти до наступних висновків. Розвиток ІКТ є нерівномірним, переважають негативні тенденції. Роль інформаційного суспільства перебільшена, хоча не можна заперечувати його існування, особливо в економічній, науковій та військовій сферах. Питання розбудови інформаційного суспільства та позитивна роль інформаційної індустрії в розвитку та стабілізації економіки потребують подальшого розгляду, оскільки реальний стан речей поки що не відповідає філософським концепціям та державним програмам.

1. Большая Российская энциклопедия: В 30 т. / Председатель Науч.-ред. совета Ю. С. Осипов. Отв. ред. С. Л. Кравец. Т. И. Излучение плазмы — Исламский фронт спасения. — М.: Большая Российская энциклопедия, 2008. — 767 с: ил.: карт.
2. Абдеев Р.Ф. Философия информационной цивилизации. — М.: ВЛАДОС, 1994. — 336 с.
3. Апокин И.А., Воронков Ю.С., Сатунина А.Е. История информатики. Методические материалы для подготовки к кандидатскому экзамену по истории и философии науки. — М.: Диполь — Т, 2003. — 110 с.
4. Белл Д. Грядущее постиндустриальное общество. Опыт социального прогнозирования / В.Л. Иноземцев (пер. с англ.). — М.: Academia, 1999. — 787 с.
5. Об итогах 32-й Генеральной конференции ЮНЕСКО: справка / Российский комитет Программы ЮНЕСКО «Информация для всех». [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://www.ifar.ru/pr/2003/011020b.doc>. — Загл. с экрана.
6. Бодрийяр Ж. Общество потребления / La société de consommation: ses mythes et ses structures (1970, рус. перевод Е.А. Самарской, 2006).
7. Про Основні засади розвитку інформаційного суспільства на Україні на 2007 — 2015 роки: Закон України від 09.01.2007 р. / Верховна Рада України // Відомості Верховної Ради України (ВВР). — 2007. — № 537-V. [Електронний ресурс] — Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/>
8. Окинавская Хартия глобального информационного общества // Дипломатический вестник. — 2000. — № 8. — С. 52.
9. Про Основні засади розвитку інформаційного суспільства в Україні на 2007 — 2015 роки: Закон України від 09.01.2007 р. / Верховна Рада України // Відомості Верховної Ради України (ВВР). — 2007. — № 537-V. [Електронний ресурс] — Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/>.

10. Глобальна статистика українського Інтернету / [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://index.bigmir.net>.
11. TRIOLAN [Триолан — всеукраїнський Інтернет-провайдер]. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.triolan.ua>.
12. Тоффлер Э. Третья волна // США — экономика, политика, идеология. — 1982. — № 7—11.
13. Тоффлер Э. Третья волна [The Third Wave]. — М.: АСТ, 2010. — 784 с.
14. McLuhan M. Understanding Media: The Extensions of Man. — N.Y.: McGraw Hill, 1964
15. Чернов А.А. Становление глобального информационного общества: проблемы и перспективы — М.: Издательско-торговая корпорация «Дашков и К°», 2003. — 232 с.
16. Стоуньер Т. Информационное богатство: профиль постиндустриальной экономики // Новая технократическая волна на Западе. — М., 1986. — С. 335.
17. Masuda Y. The Information Society as Postindustrial Society. — Washington: World Future Soc., 1983.
18. Дракер П. Посткапиталистическое общество. — СПб., 1999.
19. Кастельс М. Информационная эпоха: экономика, общество и культура. — М., 2000.
20. Черешкин Д.С., Смолян Г.Л. Сетевая информационная революция // Информационные ресурсы России. — 1997. — № 4. — С. 15—18.
21. Ракитов А.И. Наш путь к информационному обществу // Теория и практика общественно-научной информации. — М.: ИНИОН, 1989.
22. Моисеев Н. Информационное общество как этап новейшей истории // Свободная мысль, 1996. — № 1. — С. 81—83.
23. Мелюхин И.С. Информационное общество: проблемы становления и развития (философский анализ) : дис. докт. филос. наук: 09.00.08/09.00.11. — М., 2003.
24. Чернов А.А. Глобальная сетевая экономика в информационном обществе // Коринф, № 35 (683), сентябрь 2002.
25. Большая Советская Энциклопедия, 2-е изд. — Т. 30. — С. 420.
26. Маркс К. Капитал. — Т. 1., 1867.
27. Мировой финансовый кризис (2008—2011). [Електронний ресурс]. — Режим доступа: http://ru.wikipedia.org/wiki/Глобальный_экономический_кризис.
28. Dot-com bubble. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://en.wikipedia.org/wiki/Dot-com_bubble.
29. Aristotelis quae feruntur Oeconomica. Resensuit Franciscus Susemihl, Lipsiae, 1887. — Т. 1, 3.
30. Aristote. Le second livre de l'économique. Édité avec une introduction et un commentaire critique et explicatif par V. A. van Groningen, Leyde, 1933. — Т. 2
31. Аристотель. Политика // Антология мировой философии. — М., 1969. — Т.1-4.
32. Глобальне моделювання процесів сталого розвитку в контексті якості та безпеки життя людей / Алексеев В.А., Алишов Н.І. Андон А.В. та ін. // Стан та перспективи розвитку інформатики в Україні: монографія. — К. : Наук. думка, 2010. — 1008 с.
33. Кара-Мурза С.Г. Манипуляция сознанием. — М.: Эксмо, 2009. — 864 с.
34. Жданович О.В. Дослідницькі ресурси історичної тематики в мережі Інтернет: створення та використання: Автореферат на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук. Спеціальність 07.00.06 — історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни. — Київ, 2010. — 20 с.
35. Мур Е. Освітні заходи Європейської організації молекулярної біології (EMBO) // Science Education: Best Practices of Research Training for Students under 21 (Peter Csermerly, Tamas Korcsmaros, Leon Lederman). — С. 86.
36. Оноприенко В.И. «Информационная бедность» как фактор научно-инновационной политики // Матеріали міжнародного симпозіуму «Інноваційна політика та законодавство в Європейському Союзі та Україні: формування, досвід, напрямки наближення» (м. Київ, Україна, 2-3 червня 2011р.). — К., 2011. — С. 67—69.

Одержано 08.08.2011

С.А.Жабин

Еволюция концепций и технологической базы информационного общества

В статье изложены ряд концепций информационного общества и их критика, показано развитие информационно-коммуникационных технологий как основы информационного общества, раскрывается понятие информационных экономики и войны как реалий современности.